

*Світлана Григорівна ІВАНИЦЬКА,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри права
та соціально-гуманітарних дисциплін
Запорізького інституту економіки
та інформаційних технологій
(Запоріжжя, Україна)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1677-1013>

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ ТА ВІКТОР ПЕТРОВ: ВІДМІНІСТЬ ЕСТЕТИЧНИХ УПОДОБАНЬ ЧИ КОНФЛІКТ ГЕНЕРАЦІЙ?

Метою статті є порівняльна характеристика моделей життя й системи цінностей Сергія Єфремова (1876–1939) та Віктора Петрова (1894–1969) в контексті «теорії поколінь». Спираючись на історіографічний і літературознавчий доробок фахівців, використовуючи в якості джерел щоденники, мемуари й публіцистику, авторка робить спробу відтворити соціопсихологічний портрет двох видатних інтелектуалів, висвітлити фіксацію їхніх образів у пам'яті сучасників, з'ясувати рецепцію їхнього доробку нащадками. Висвітлюється ставлення В. Петрова до «Історії українського письменства» С. Єфремова, трактування творчості Т. Шевченка, справи СВУ.

Ключові слова: Сергій Єфремов, Віктор Петров, покоління, модернізм, народництво, публіцистика.

На початку 1990-х рр. академік Сергій Єфремов (1876–1939) — літературознавець, критик, публіцист, автор відомої «Історії українського письменства» (1911 р.), громадський діяч, повернувся до українського читача як один із представників старшої генерації «Розстріляного відродження». Як твердив Ю. Бойко, «у 1917 році не було на Україні жодної національно свідомої людини, яка не знала б, хто такий Єфремов», його слава дорівнювала славі Б. Грінченка, М. Коцюбинського або Лесі Українки [4, с. 33]. У 1910–1920-ті роки вплив творів Єфремова на українську читаючу публіку і на формування літературного канону був значним, а інколи й домінантним [11, с. 54–65]. Згодом представник модернізму в українській поезії, член Нью-Йоркської поетичної групи, літературознавець, викладач американських університетів Богдан Рубчак 1993 р. напише: «Коли говорив

Сергій Єфремов, не позіхав ніхто. Його слава, авторитет і, одверто кажучи, сила в літературному житті його часу не знала меж. ...Про славу й силу критика свідчили, звичайно, також його сучасники, і то не завжди прихильно. В „викривальній” статті з 1931 року, скерованій проти вже тоді відкрито переслідуваного Єфремова, його молодший співробітник Олександр Дорошкевич мусів визнати, що “разом з „Історією України” М. Грушевського, „Історія письменства” Єфремова посідала почесне місце на робочому столі кожного українського вчителя, інженера, кооператора, журналіста, студента... Ця книга не мала собі конкурентів: вона безроздільно і безконтрольно панувала, формуючи ідеологію свого читача”. Але не тільки політичні кон’юнктуристи в шизофренічному кошмарі сталінізму тривожилися силою Єфремова, — приблизно двадцять років раніше з цього приводу висловлювалися його літературні противники. <...> Коли Микола Євшан попереджував читача про шкідливий (але схвалений громадянством) контроль Єфремова над літературним процесом, Єфремову було тридцять п’ять років. Того ж 1911 року вийшло перше видання його *Історії українського письменства*, що колосальні впливи цієї книги остаточно закріпили його позицію в українській літературі» [24, с. 443–516]. Після процесу СВУ (1930 р.) спадщина Єфремова була штучно вилучена з культурного обігу й історичної пам’яті «сталінських» українців. Характерною була передмова одного з перших популяризаторів Єфремова, А. Болабольченка до книжечки передруків публіциста: «Останнім часом ми відчуваємо себе людьми, які багато років немов перебували в летаргічному забутті. Сприймаючи все наново, дивуємось розмаїттю життя і питаємо себе: за що ж нас було скарано — одних смертю та каторгою, інших чорною безвістю... Свідомість повертається до нас, ми радіємо духовним переминам, і, дай Боже, щоб ні політичні кон’юнктури, ні побутові негаразди не позбавили нас цього надбання. Серед багатьох мучеників за долю України, що повернулися нині до нас, одне з найпочесніших місць займає Сергій Єфремов — видатний учений, літературознавець, державний діяч» [5, с. 5, 12].

З початку 1990-х рр. в Україну прийшла «мода» на Віктора Платоновича Петрова (В. Домонтовича) (1894–1969), який плідно виявив себе у сфері літературознавства, етнографії, фольклористики, філософії, естетики, мовознавства (зокрема — ономастики й топоніміки), археології, історіософії, етнології, соціології, демографії, антропології, теології, експериментував в «інтелектуальній прозі». Був одним із організаторів науки, редактором кількох наукових видань.

Сутнісним у межах біографічного дискурсу видається питання — чи була критика доробку С. Єфремова з боку молодших представників

літературного цеху (до якого належав В. Петров) виявом конфлікту поколінь, чи це стало наслідком специфіки естетичних смаків та розбіжностей методологічних позицій у літературознавстві? Як впливали на це сприйняття соціопсихологічні чинники? Вдячний матеріал для рефлексій надає літературно-критична публіцистика С. Єфремова й В. Петрова, спомини й щоденники сучасників, фахові студії.

І С. Єфремову, і В. Петрову було властиве вимірювання історичного процесу в категоріях «покоління» та подекуди — «доби». С. Єфремов, яскравий і багато в чому типовий представник «покоління 1890-х», оперував поняттями «люди 40-х», «люди 60-х років», «люди 70-х років», «люди 80-х років», виміряючи таким чином історію десятиліттями й епохами, розмірковував у публіцистичних текстах щодо тривкого зв'язку поколінь, акцентував їхню наступність у ділянці національно-культурної й практично-організаційної праці. У його творах процес «конструювання» модерної української нації постає як «історія поколінь», пошанування традицій та символічних цінностей («народ», «нація», «культура», «мова», «книжка») вбачається гарантом безперервності цього процесу в умовах постійної конкуренції з боку домінуючих націй, колонізації або русифікації еліти, дискримінаційних сплесків російської імперської політики. У провадженні «політики національної культури» С. Єфремов акцентував на потребі порозуміння й кооперування поколінь, ці мотиви переконливо лунають у його різножанрових текстах.

Один із найбільш відомих іспанських екзистенціалістів Хосе Ортега-і-Гассет вважав, що належність до покоління визначається і збігом віку, «місця в історичному часі», і «місця в просторі», до того ж життєвий вік людини у цьому разі має обчислюватися не «математично», а «історично» [16, с. 261–263]. Він наголошував, що найважливіше в людині — її здатність до **конструювання**: людина створює себе сама й таким чином створює нову соціальну дійсність. Стисло погляди Х. Ортеги-і-Гассета на проблему поколінь можна подати у вигляді таких тез: а) важливими є генераційні структури, де усталені традиції певних поколінь виступають як головна сила, що обмежує людський вибір; б) життя — це сцена театру зі сценарієм, створеним самими людьми; в) покоління — найважливіший елемент суспільного поділу [29, с. 8]. Варто зазначити, що нині дослідники розглядають покоління як символічну єдність людей, пов'язаних не так датою народження, як переживанням спільних для них історичних подій, єдність, що творила самобутній комунікативний простір і соціокультурні коди, сприяла усвідомленню власної подібності і відмінності. У наукових студіях поняття «покоління» постає як один із можливих засобів ідентифікації та самоідентифікації, спосіб осмислення і пе-

ріодизації історичного розвитку [23, с. 138]. Концепт «покоління» стає потрібним насамперед в епоху змін як засіб осмислення трансформаційних процесів і непересічних подій. Необхідною передумовою його формування є історична свідомість як відображення й фіксатор соціальних і культурних змін. Концепт «покоління» — своєрідний прояв процесів модернізації суспільства і культури, які неминуче призводять до ситуації протистояння між «старим» і «новим» й одночасно знаходять втілення в конфлікті поколінь [23, с. 155–156]. На думку французького історика П. Нора, «структурна ознака, що формує покоління, проявляється або в критичні моменти життя суспільства, коли відбувається різке відмежування, виділення певної спільноти людей — з „фатальною”, героїчною, трагічною і т. п. долею, або після закінчення часу. На відміну від кризових епох покоління в стабільному суспільстві — переважно вікова категорія; зв'язок між поколіннями здійснюється шляхом більш-менш плавної передачі традиції» [15, с. 48–72]. Відкидаючи сумніви дослідників школи «Анналів» в інструментальній надійності «теорії поколінь», П. Нора зауважує: «Марк Блок, наприклад, говорив, що поняття «покоління» історики не мають використовувати, бо воно не має ніякого значення — ні інтелектуального, ні демографічного. А я, навпаки, став використовувати його, щоб наголосити всі складності й суперечності й показати, що воно само є одним з „мість пам'яті”, місцем, яке, як і гранітний меморіал, здатне зберігати пам'ять... „Покоління” — це досить специфічна категорія, яка не використовує конкретну категорію часу. Коли мова йде про місце пам'яті, зв'язок із часом, демографією, історією завжди дуже складний» [22]. Відтепер проблема «поколінь» розглядається як особлива форма групової ідентичності, особливий режим соціалізації, особливий спосіб структурувати історію, особлива міфологія¹.

У роки Української революції 1917–1921 рр. Єфремов та Петров могли зустрічатися принагідно в редакції «Книгаря». У 1920-ті рр. перетиналися в стінах ВУАН, редакціях академічних видань, на наукових і літературних заходах, але тісних контактів не підтримували. Вік, статус, оточення, коло спілкування були занадто різними. Невипадково у «Щоденнику» Єфремова міститься лише одна згадка про Петрова — зафіксоване враження від доповіді останнього про поезію Максима Рильського, виголошеної 25 березня 1924 р. на засіданні Історично-літературного товариства: «Мудрий дуже, і студентська публіка, що ходить на наші засідання, мабуть, його мало зрозуміла» [10, с. 97]. Текст того виступу опублікував Р. Корогодський у книзі «І дороги. І правди. І життя» (Київ, 2002. С. 317–354).

¹ Докладніше огляд літератури з «проблеми поколінь» див.: [25, с. 360-371; 9, с. 11–15; 12, с. 7–20].

Єфремов і Петров стикалися у справі СВУ (під тиском слідчих академік назвав прізвище Петрова і того викликали на допити), хоча, на щастя, Віктор Платонович не потрапив до категорії репресованих. Він, на думку фахівців, швидше належить до когорти «розстріляно-уярмленого відродження» (Н. Котенко). Тоталітарна система не дозволила йому за життя повною мірою публічно реалізувати свій потенціал, і багато з того, що було написано, з'явилося на шпальтах малопрístupних і малотиражних еміграційних видань 1940-х рр. або опинилося на довгі роки в «шухляді», але виявилось надзвичайно цікавим і затребуваним для нащадків. Отже, як слушно зазначає В. Брюховецький щодо рецепції інтелектуальної спадщини В. Петрова, на розвиток модерних наукових концепцій середини ХХ ст. в тих галузях, де працював В. Петров, реальний вплив його творчої діяльності позначився мінімально. Після повернення з Німеччини до Радянського Союзу з середини 1950-х рр. виступав насамперед як археолог і мовознавець. Лише в ХХІ ст. дослідники, навіть не без певного подиву, з'ясували, що він не просто був сучасником Ж.-П. Сартра, Х. Ортеги-і-Гассета, А. Тойнбі, О. Шпенглера, А. Ейнштейна, а деякі загальнодискутовані тоді ідеї формулював раніше, і, часом, переконливіше. Справжній бум широкого зацікавлення літературним доробком В. Домонтовича стався на зламі ХХ–ХХІ століть [6, с. 20–105]. Поштовхом до зацікавлення цією майже незною в Україні постаттю стала публікація в 1988–1989 рр. нью-йоркського тритомника його прозових текстів — результат тридцятирічної зусиль його великого шанувальника Ю. Шевельова.

Соломія Павличко, назвавши Домонтовича «своєрідним сфінксом чи навіть Мефістофелем української культури», підкреслювала його незакоріненість, безґрунтянство, розрив із традицією, вважаючи, що модерністи 1920-тих, означуючи конфлікт поколінь, вважали реалізм, позитивістську й народницьку ідеологію, соціальну заангажованість художника перейденим етапом. Як слушно зауважує А. Портнов, самій Павличко були близькі деякі риси, що їх вона зазначила в текстах Петрова: антинародництво, європеїзм, інтелектуальність, «заряд парадоксальних думок» і навіть «сповідання загальної релятивності істини і водночас усвідомлення її як певної моральної загрози» [21, с. 153]. Цікаво порівняти цей перелік із мистецькими постулатами «неокласиків» у статті Петрова про «франківство» Зерова: «Неоклясики... змагалися проти регіоналізму, проти провінціональності української літератури, проти народництва і проти спроб його плужанської реставрації» [17, с. 783]. (Щоправда, Петров підкреслював умовність та неформальність цієї назви; Ю. Шевельов спочатку взагалі заперечував існування такої літературно-мистецької цілісності, називаючи це «легендою».)

Як зауважила В. Агеєва, авторка «літературного детективу» (так назвали її новаторське дослідження рецензенти), інтерпретація біографії й творчості Віктора Петрова — це «аналіз дуже складної гри, яка за найнесприятливіших умов відбувається на полі суперника. Тут можливі поступки, тактичні помилки, навіть небезневинні відступи від загально визнаних правил. І все ж можна говорити про послідовність і цілісність: послідовність у відстоюванні естетичних, мистецьких переконань і програмних засад та цілісність художника, на сумлінні якого немає жодних гріхів супроти свого високого ремесла. Вірність модерністському постулатові про абсолютний пріоритет мистецьких вартостей Домонтович зберігає за будь-яких умов. <...> По-своєму закономірно, що спадщина Петрова-Домонтовича викликала пильний інтерес лише в дев'яності роки минулого століття» [3, с. 9]. Дослідниця вважає, що постать Віктора Петрова-Домонтовича до сьогодні залишається «одною з найконтроверсійніших і найзагадковіших у нашому класичному каноні». «Ребус», «Мефістофель», «людина в чорній мантиї» — на такі визначення зважувалися дослідники. «Аналіз творчості цього письменника має стати водночас розмовою про найважливіші тенденції у розвитку зрілого модернізму, скажімо, про естетизм та антипозитивізм, розчарування в антропоцентричному гуманізмі й становлення екзистенціалістського дискурсу, інтелектуалізм, акмеїстичні антисимволістські настанови київського неокласицизму, європеїзм, складні колізії символізму / авангарду тощо» [3, с. 5].

Д. Дроздовський акцентує на тому, що Віктор Петров — знакова фігура в історії української літератури, екстравагантна, естетична, стильна, містично-загадкова й тому — незбагненна; його постать і досі дає про себе знати в численних дискусіях щодо стильового розвитку ХХ ст., саме навколо постаті Петрова часто ламають списи, які глибоко не торкаються проблеми. На його думку, Петров — «більш ніж письменник, це культурно-історична проблема, пастка української літератури, одне слово, детектив» [8].

У найновішій доповіді «Конфлікт пам'ятей у прозі Домонтовича: модерністи проти архаїстів» Віра Агеєва простежила, як у романі «Без ґрунту» зіштовхуються позиції речників генерацій, цілковито незбіжні уявлення про пам'ять і можливості її представлення. Українофільська ідеологія репрезентує регіональний патріотизм. Однак відновлена держава мусила дбати про об'єднання усіх громадян навколо національної ідеї. Вузькоглядного народолюбства стало вже замало. Якраз втілення національного проекту змусило розчаруватися в народницьких ідеологемах. З постановням держави розгортається незрівнянно глибша й осяжніша візія історичної минувшини [13]. В. Петрову-Домонтовичу випало жити «у кризову добу, в часи цін-

нісного хаосу й руйнування всіх усталених ієрархій» [2]. Із цим твердженням важко не погодитися.

А. Портнов, міркуючи про спадщину й життєпис Петрова крізь призму критики вже сформованих його історіографічних та літературознавчих образів, зазначає, що в різних версіях та канонах історії української науки й літератури Петрову-Домонтовичу відводять прямо протилежні ролі, відповідно й інтерпретуючи ті самі загальновідомі тексти та біографічні дані: «...вихідна настанова авторів визначає не тільки інтерпретацію фактів, а й їхній відбір. ...Іншими словами, Петрова можна або засуджувати, або виправдовувати». «Прихильні» до нього автори шукають ближчої їм інтелектуальної генеалогії, прийнятнішої стилістики, протиотрути від неонародницьких та патріярхальних підходів. «Неприхильні» — передусім скеровують зусилля на те, аби редукувати постать Петрова до етичної проблеми, а точніше — до етичного вироку. «Пишучи про Петрова, його критики вибудовували власні репутації, стилістичні стратегії, інтелектуальні генеалогії, утверджувалися в моральній вищості чи здобували скандальну славу. Тобто писали про себе», — переконливо резюмує А. Портнов [21, с. 179–180].

Щодо естетичних критеріїв, то саме В. Петров, на думку авторитетних літературознавців, відповідно до стилю модерністського мислення здійснив «омодернення» канону української літератури. Його концептами стали європеїзм, критика народництва, формалізм, рецепція неокласицизму (для Домонтовича цікавішим є Куліш, а не Шевченко). Його багатогранну творчість зараховують до модерністського проекту української літератури.

Щодо літературно-критичної методології С. Єфремова виваженою є думка Е. Соловей, яка характеризує її як «дещо химерний», типовий для інтелектуального «клімату» початку ХХ ст. симбіоз неонародницького «романтизму», позитивістських ідей та сцієнтизму [26, с. 6, 12]. Дослідниця зазначає, що хоча громадсько-політична робота забирала значну частину часу й сил Сергія Олександровича й наклала на його літературно-критичну творчість «печать соціологізму й народництва», але саме це допомагало йому бачити роль і можливості літератури в найширшому суспільному контексті. Тому-то «виразний «літературоцентризм» Єфремова — це не перебільшення ролі літератури, а розуміння її реальної здатності просякати всі сфери життя, прямо й опосередковано на все реагувати і впливати» [27, с. 11].

Н. Шумило наголошувала, що на практиці його методологічні принципи значно багатші, аніж в теоретичному декларуванні. Тому «...його дослідницька методологія постала необхідним і непромінальним етапом на шляху осягнення передусім історизму наукового

мислення, такого необхідного для висвітлення не лише історико-художнього, а й сучасного літературного процесу» [32, с. 3–12].

Варто звернути увагу на такий факт: легітимізація обох «героїв» у просторі «материкової» пострадянської української гуманітаристики розпочалася майже одночасно. Тільки підсумки через майже три десятки років виявилися дещо різними. Про В. Петрова вже написано декілька ґрунтовних (хоча, можливо, і «неповних») біографій, захищена значна кількість дисертацій, у численних солідних статтях ретельно простудійована його творчість під різними «оптиками». Про С. Єфремова в пострадянський період маємо лише один популярний біографічний нарис А. Болаболченка, конспективно-фрагментарну монографію Л. Могильного, що містить численні заповичення й неточності, і, на щастя, кілька якісних спеціалізованих досліджень філологів і істориків². Спадщина В. Петрова видана системно, різноманітно, різножанрово. Доробок С. Єфремова видавався насамперед зусиллями ентузіастів — від наукових монографій, щоденників, споминів, епістолярію до збірників та томів політичної й культурологічної публіцистики [11, с. 101–102]. Здається, нині С. Єфремов більш цікавий стає історикам, ніж філологам. Можливо, це логічно, бо насправді його «Історія українського письменства» з відстані часу справді виявилася більш історіознавчою, ніж літературознавчою працею.

Прикметним є різне ставлення суспільства до ушанування пам'яті обох видатних учених і літераторів: 140 років із дня народин Єфремова в 2016 р. минули тихо й непомітно. Натомість у 2019 р. до 125-річчя з дня народження і 50-річчя смерті В. Петрова відбулося кілька ювілейних форумів, метою яких було посприяти відкриттю нових граней його художньої та філософської спадщини, і водночас, як уявляється, продемонструвати протиставлення в уяві гуманітаріїв символічних цінностей двох поколінь діячів: тих, що народилися в 1870-ті й активно увійшли у громадський простір і українське літературознавство наприкінці 1890-х рр., і тих, які вийшли на суспільну арену в роки Української революції та добу «українізації». Більш того: відбувається невтомна демонізація образу С. Єфремова постмодерністами. У підсумку інколи він постає в них страшнішим за більшовиків і ледь не «духовним батьком» чекістів. Таке тотальне намагання до «деконструкції» й кардинальної переоцінки класичної спадщини може мати зворотний ефект — деформацію чи знищення історичної пам'яті українського суспільства, яка й без того виглядає досить фрагментованою.

² Огляд літератури див.: [11, с. 102–119].

Про конкретні точки зіткнення в літературно-мистецьких уподобаннях двох мислителів. Проблема, яка привертала увагу В. Петрова під час перебування за кордоном — модернізм як явище в українській літературі. У доповіді на конференції УВАН 1946 р., оглянувши поступ українського літературознавства за останні десятиріччя, він докладно зупиняється на статті С. Єфремова «В поисках новой красоты». Зауважує, що, обороняючи розуміння українського письменства як специфічно селянського, Єфремов виступає в цій статті проти ініціаторів переходу української поезії до мотивів і форм загальноєвропейської лірики. Цитую цю його епатажну як на ті часи працю: «Модное, то оно модное, да все ж как будто неловко: демократическая, «мужицкая» в лучшем значении этого слова литература и вдруг символизм, декаденство. Нет, уж Бог с ним, с этим новым направлением. Да минует нас чаша сия (Киев[ская] Стар[ина], 1903, X, ст. 113)». Цілком сподівано В. Петров зробив категоричний висновок: «Досить тільки цієї невеличкої цитати, щоб уявити собі специфіку суперечки і провідні лінії розмежування. Ідея провінціальної етнографічності і замкненої ізольованості в межах певної соціальної класи, ототожненої з народом, трактування українського письменства як властиво демократичного і саме селянського і, відповідно до того, принципово негативне ставлення до європеїзації української літератури, — таке було коло тих ідей, що їх обстоювали представники народницького літературознавства з С. Єфремовим на чолі». В. Петров посилається на слова Олександра Білецького 1924 р. про те, що «давні народники, що опинилися на межі нового віку, які проповідували мирну культурну роботу на селі — учителі, агрономи, лікарі, кооператори, що займалися поруч і літературою — усі вони твердо трималися принципа слугування мистецтва народові, не припускали іншої поезії, окрім поезії «гражданской скорби» й до того ж в загальноприступній, близькій народу, тобто селянству формі» [18, с. 802–803].

Простежуючи генетичні проблеми українського літературознавства новітньої доби, В. Петров схвально відгукнувся про критичну реакцію В. Дорошенка на появу ґрунтовної праці Єфремова: «Уже при першій появі «Історії української літератури» С. Єфремова намітилися контури протилежного напрямку. Проти єфремівської концепції української літератури виступив Вол[одимир] Дорошенко. В своїй рецензії на «Історію літератури» С. Єфремова він вказував, що зовсім не вся українська література була народницькою, що поруч з народницько-демократичними течіями співіснували в українській літературі інші, консервативні тощо» [18, с. 806]. Справді, коли 1911 р. з'явилася друком «Історія українського письменства» С. Єфремова, досить швидко відгукнулися рецензенти, найавторитетнішим із яких

був І. Франко. Відгук Володимира Дорошенка, українського соціал-демократа, бібліографа, бібліотекаря НТШ, був нищівним [7, с. 473–509]. Висловивши низку суттєвих зауважень та зовні демонструючи безсторонність, критик зробив висновок, що «„Історія” д. Єфремова се не так історія, як скорше збірка літературних нарисів, об’єднаних однією певною ідеєю, в основу котрих не положено самостійне наукове студіювання матеріалу та й на таке студіювання здається й часу не мав автор. Але треба бути вдячним автору й за се, що він дав. Як ні як, а се він перший у нас в такім яснім, легкім і живім, гарною мовою писанім викладі подав до відома широкої публіки головніші факти нашого письменства від найдавніших часів аж до наших днів. Своє діло його історія зробить — вона піде в масу і будитиме там свідомість національну, любов до рідного, ширитиме само пізнання. Д. Єфремов може сказати: «feci, quod potui, faciant meliora potentes!» (лат.: «Я зробив [все], що міг, нехай ті, хто можуть, зроблять краще». — С. І.). І коли публіцист випередив на сім полі мужів науки, то чей же се не вина публіциста» [7, с. 508].

Єфремов і Петров одночасно надрукували праці про Шевченка в академічному виданні «Шевченко та його доба» (ДВУ, 1925. 36. 1). Єфремов — статтю «Поет і плантатор», Петров — розвідку «Куліш і Шевченко (до історії їх взаємовідносин у 1843–1844 роках)». Для кожного з них заявлена тематика була пріоритетною. Єфремова завжди хвилювала доля Шевченка як генія з народу. Петров уже тоді вважав творчість Куліша більш затребуваною добою 1920-х і в цій праці підтверджує свою тезу про те, що пишучи про інших, автор усе одно пише про себе.

Образ С. Єфремова періодично виринав у художній прозі В. Петрова (Домонтовича) 1920-х рр. Як зауважила С. Павличко в передмові «Роман як інтелектуальна провокація» до перевидання повісті «Дівчині з ведмедиком» (1928), там ми натрапляємо на «саркастичний портрет неназваного, але легко впізнаваного» Сергія Єфремова. «Пулька преферансу, висока смушева шапка, піджак, одягнений поверх вишиваної сорочки, вишневий садок біля хати, самотня вулиця на околицях міста, джмелина тиша!.. Як і всі політичні діячі першого двадцятип’ятиліття 20 століття, критик говорив, дещо гаркавлячи, пришелепкуватю», — таким бачив його Петров (хоча, не виключено, образ цей носив узагальнений характер).

У IX розділі повісті «Доктор Серафікус», написаній в 1928–1929 рр. і переробленій у 1947 р., В. Домонтович відтворює період «українізації», згадуючи Єфремова у пліні тодішніх подій та нового способу життя: «Люди тішили себе ілюзією своєї власної самодостатності.

В переважній, якщо не цілковитій, більшості майже всі вони прийшли в місто з села. Осівши в місті, вони так або інакше урбанізувались. Але і в місті побут старосвітських батюшок і матушок вони вважали за остаточно довершену форму ідеального життя, урбанізацію цього побуту вони розцінювали як правдиве признання часу. Ніхто з них не дивився далі паркана у дворі свого будинку, розташованого в одному з затишних закутків ярів Гоголівської або Тургеневської вулиць.

Вони працювали, жили, купували килими, меблі, валюту, будинки, пишались один перед одним ситцем і шовком на оправах своїх книжок. Сергій Єфремов справив собі теплу бекешу з сірим смушковим коміром і таку ж смушкову шапку...» Інші знайомі (зокрема, М. Зеров, М. Грушевський) були охарактеризовані стисло, і теж не без іронії або сарказму.

В. Петров одним із перших намагався побороти єфремовський «культ Шевченка», коли 1946 р. у відгуку на книгу П. Зайцева писав: «В 20–30 рр. шевченкознавство ще виразно зберігало той народницький напрям, який надав йому на початку теперішнього століття, перед першою світовою війною, Сергій Єфремов. Дуже цікаво, що навіть в наступний період, навіть після року 1929, в умовах розгорнення жорстокої політичної боротьби проти «єфремовщини», вплив Єфремова на шевченкознавство не тільки не послаб, а, навпаки, зберігся непорушним. Характерно й те, що ті ж саме автори, які проклямували себе принциповими й непримиренними противниками «єфремівщини», в своїх працях дуже мало відійшли від тез і концепцій, виголошених Єфремовим». За словами В. Петрова, слідом за Єфремовим вони твердили про демократизм Шевченка, визначали Шевченка як «борця з кріпацтвом», підкреслювали в Шевченкові його «мужицтво», кріпацьку його суть і життя Шевченкове описували як «похмуре-чорне». С. Єфремов тезу про демократизм Шевченка висловив 1911 р. у статті «з типовим для тих часів і для стиля самого Єфремова культовим заголовком» — «Апостол правди». «Шевченко, — писав Єфремов, — був першим і найдужчим поетом нового напрямку — отого свідомого демократизму й політичного радикалізму» (С. Єфремов. Шевченко. Збірка. Київ, 1914. С. 15). «З цією політичною характеристикою Шевченка як демократа Єфремов поєднував одночасно соціальну характеристику його як кріпака». Водночас Єфремов, за словами Петрова, нібито формулював тезу, що українська література — це «традиційно мужицька література, а Шевченко — мужицький поет». В. Петров наполягав, що в шевченкознавстві «народницька концепція зберегла непохитно свій авторитет» і після революції 1917–1921 рр. і звертав увагу на те явище, що характеристика Шевченка, виголошена Єфре-

мовим 1911 року, залишилася канонічною навіть для тих авторів, які репрезентували протилежний літературознавчий напрям (як приклад, наводить написану з марксистських позицій книжку А. Річицького «Тарас Шевченко в світлі епохи (Публіцистична розвідка)», що вийшла першим виданням 1923 р. і другим 1925 р.). Цю оцінку Петров поширив і на написаний Іллею Стебуном біографічний нарис Шевченка, яким відкривався академічний збірник «Пам'яті Тараса Шевченка. Академія Наук УРСР, 1939», наголошуючи, що «в основу нариса лягла вже відома нам єфремівська теза про Шевченка як поета-демократа, характеристика Шевченка як борця за визволення селянства і загальна, з того ж таки народницького єфремівського джерела успадкована тенденція змальовувати життя поета в похмурочорних тонах». Петров вважав, що перед шевченкознавством 1920–1930-х рр. стояло завдання: звільнитися від традицій і схем народницького традиціоналізму і, покінчивши з культовим ставленням до Шевченка, перейти до створення нового наукового напрямку. Тим більше, що в цей період уже накреслювалася лінія розмежування двох напрямів у шевченкознавстві: «традиційного-культового» й «наукового». Він твердив, що О. Кониський, С. Єфремов, А. Річицький, В. Коряк були аматорами, журналістами, що «цікавилися, між іншим, також і питаннями шевченкознавства, оскільки ці питання входили в обсяг їх газетярської праці. Їх шевченкознавчі вправи носили публіцистично-фейлетонний характер». Проблему бачив у тому, що надалі, в зовсім іншу добу, ця публіцистична схема була збережена. У «культовому періоді» інтерпретації спадщини Шевченка дослідник убачав два етапи: «культовий народницький» і «епігонсько-народницький», однак відокремлював «антинародницький напрямок в шевченкознавстві», репрезентований, на його думку, двома книжками, що були надруковані безпосередньо перед Другою світовою війною, — студіями Павла Зайцева та Марієтти Шагінян [19, с. 750–756, 759]. Був незгоден з єфремовською інтерпретацією долі Шевченка на засланні, зі стереотипним твердженням, що Шевченко був «живцем похований цілих 10 років у мертвому степу, за Каспійським морем, серед пісків та солонців». На це Петров реагував емоційно й беззастережно: «І все це невірно! Сантиментальна фальш! Ігнорування фактів. Незнання фактів. Небажання рахуватися з фактами. Ілюзії дешевого й банального ліберального опозиціонерства. Єфремов бачив тільки муштру, ненароджені твори, повільне погасання, живцем поховану людину, ґратами обставлену Шевченкову душу». Петров протиставляє цій візії тези й факти з книжки П. Зайцева: «Шевченкове життя повне було змісту, Шевченко за одну зиму, проведену на Кос-Аралі, «написав мало що менше, ніж за перші шість років своєї творчості, а вза-

галі — четверту частину своїх творів щодо їх числа» [19, с. 760–761]. Як бачимо, ставлення Петрова до методологічних засад літературно-критичних студій Єфремова було критичне й послідовне: він розглядав його як типового народника й традиціоналіста.

Більше ніж після десятиріччя після гучного процесу СВУ, перебуваючи за кордоном, Петров зі співчуттям написав про долю репресованих (Що сталося з Остапом Вишнею, С. Єфремовим і В. Дурдуківським? Краківські вісті. 13 жовтня 1942. № 227). Цю статтю перевидав В. Брюховецький (Петров В. Невідомі статті. Кур'єр Кривбасу. 2011. № 254–255 (січень–лютий)). У першій версії праці «Українська інтелігенція — жертва большевицького терору», рукопис якої було завершено 1944 р., а надруковано значно пізніше (Українська літературна газета. Мюнхен. 1956), Петров викрив справжню мету та підрунтя цього ганебного дійства: «Процес СВУ був політичним процесом. Поняття політичного процесу в Советському Союзі набуло зовсім своєрідного значення. Це зовсім не був суворий процес проти людей, які вели активну політичну боротьбу проти уряду. Навпаки, це був процес тих, проти кого уряд вів боротьбу. Особиста політична акція підсудних важила щонайменше. Вона могла бути, могла й не бути. Підсудні могли не мати жодного відношення до політики й до політичної боротьби, але уряд вів проти них боротьбу і цього було досить. <...> СВУ не існувало, але існувала українська інтелігенція і вона підлягала ліквідації» [20, с. 633–634]. Поглиблюючи цю тезу, писав: «На лаві підсудних сиділа українська інтелігенція. Знищенню підлягали не дані особи за певну їх провину, а українська інтелігенція як така. <...> „Українська контрреволюція” і „українська інтелігенція” були ототоженні. Шукали не контрреволюціонерів, а інтелігентів. На суді фігурували не ватажки повстань і не учасники терористичних актів, а літератори, письменники, науковці, журналісти, пан-отці, кооператори, лікарі, студенти. Замість відсутніх політичних документів в ролі „речевих доказів” фігурували академічні словники, наукові розвідки, мистецькі твори». Єфремов згадується не раз. «Обвинувачений Товкач з Полтави признався, що мав зв'язки з Єфремовим, що Єфремов приїжджав до нього в Полтаву у справі дослідів над творчістю Панаса Мирного». Не було конспіративних квартир, натомість службовий кабінет голови управи УАН С. Єфремова був оголошений «місцем конспіративних зборів української контрреволюції». Визнання з боку Єфремова, що советські семирічки давали недостатню підготовку учням для вступу в виш, оформлялося в винувальному акті як «невдоволення з системи советського шкільництва» під пишним і бучним наголовком окремого розділу «Контрреволюція на фронті шкільництва» [20, с. 638].

Як з'ясував С. Білокінь у праці «Таємниці архівів не вічні...» (Сучасність. 1998. № 10), прізвище Петрова з'явилося у свідченнях Сергія Єфремова на процесі СВУ, де академік згадав його останнім серед членів «київського осередку» цієї «терористичної організації». Після винесення вироку в справі СВУ в Академії відбулася чистка, внаслідок чого Петрова було знято з посади керівника Етнографічної комісії й переведено на некерівну посаду.

Отже, видається, що С. Єфремов та В. Петров не лише були представниками різних вікових категорій та різних літературних поколінь, а й мали неоднакові умови виховання, психологічний склад, моральні настанови, цінності і розуміння сенсу буття. Різниця їхня базова освіта: Єфремов закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира в Києві, Петров отримав у цій же альма-матер класичну філологічну освіту. Для Єфремова рідною й органічною мовою була українська. Петров перші свої праці друкував російською мовою, але, зважаючи на кон'юнктуру видавничого ринку 1920-х рр., почав писати українською. У житті Єфремова велике значення мала мати, родина, друзі (єдині з років молодості і на все життя — В. Доманицький, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський), кохана жінка (Онісія Дурдуківська), заради якої він був здатен пожертвувати свободою й життям, традиційні й символічні цінності (насамперед нація і українська окремішність). Він являв собою тип інтроверта (хоча, можливо, й амбівалентний тип, який діяв залежно від обставин), та водночас — громадянина, із почуттям боргу перед народом (типова «людина повинності»), з інтуїтивним відчуттям часу й дихання історії, з пієтетом до попередніх поколінь, з вишуканим літературно-естетичним смаком. Був особою, яка з молодих років увесь час перебувала у вирі суспільного й політичного життя, мала велику працездатність, енергію, цілеспрямованість, прагнула довершеності у творчості, але не шукала слави, кар'єри й винагород. Свідомо відмовився від «праці за фахом» і перейшов із 1900-х р. на ризиковані (з матеріального й політичного боку) «вільні хліби» професійного українського журналіста. Звичайно, амбіції у нього були — як талановита людина він мав на них право. Після утвердження радянської влади Єфремов знехтував можливістю виїхати за кордон й жити хоча й нелегким, але безпечним і відносно забезпеченим життям емігранта. Дух авантюризму був йому чужий. Але мужність і відчайдушність у вчинках були (докази тому — поведінка під час арештів за царської й радянської влад, публіцистика в «Новій Раді», «Лист без конверта», адресований Юрієві Коцюбинському під час першої «навали» більшовицьких військ на Київ у 1918 р., поведінка під час слівства у справі СВУ...). Як видається, Єфремов був і залишився в

певному сенсі типовим представником «українського довгого ХІХ століття». Відстороненість від влади при одночасному перебуванні в центрі громадсько-політичному житті. Функція «совісті нації».

Можливо, найповніше гармонійність і цільність цієї постаті, її моральний імператив зрозумів та змалював Є. Чикаленко, який, отримавши в 1919 р. непідтверджену звістку про його загибель в умовах «червоного терору», записав у щоденнику 14.IX.1919: «Сьогодні у „Впереді” знов є список розстріляних більшовиками українців і між ними дорогий та любий Сергій Олександрович Єфремов, відомий критик-публіцист, один з найближчих і найдорожчих мені людей. Хочеться думати, що це якась помилка, бо в газетах часто друкуються неперевірені звістки. Ох, якби це була помилка!.. <...> Але розстріл Стебницького та Єфремова це щось таке страшне, чого я не можу переказати словами, і не можу виляти сльозами... Одне можу сказати, що ці найкращі сини українського народу впали жертвою через тщеславність, славолюбство, бажання влади Винниченка, Шаповала та Петлюри, що бажаючи показати світові „зразок соціалістичного устрою держави”, підняли повстання проти Гетьмана, саме тоді, коли українська держава стала зміцнитись, ставати на ноги та заводити лад та порядок...» [28, с. 118] У нотатках наступного дня (15.IX.1919): «Ніяк не можу дійти до пам'яті після звістки про розстріл Єфремова! Вчора цілий день без перерви рубав дрова, щоб фізичною втомою заглушити в собі оті душевні муки, що розривають мою душу, але не допомгло і, може, якраз через втому я не спав всю ніч і переживав, наче наяву, мої двадцятилітні стосунки з Єфремовим. Я бачив його ще студентом, який вже тоді з-між товаришів своїх звертав на себе увагу своєю преданістю справі відродження України; бачив його неграматичним, довгошійм „рядовим Бендерського полку”, а потім одним з найдіяльніших і незмінних членів Ради Загальної організації, потім — найближчим співробітником газети „Громадська думка” та „Рада”. Скрізь ця криштално-чиста душа вражала всіх, хто його знав, своєю шляхетністю, преданістю тільки справі, без жодної амбітності, славолюбія, висовування свого „Я”; він з однаковою щирістю і старанністю працював і над дрібничками, коли їх треба було поробити в інтересах справи, і коли інші ухилялись з причини занадто малої вартості їх. Такий він був і в особистих відносинах; він з охотою допомагав всім у всяких дрібницях, залюбки робив всякі послуги, бо серце його було повне любові до всіх, але воно могло запалятися і горожанським гнівом, тоді з-під його пера виходили надзвичайно сміливі, гострі і їдкі статті проти гнобителів, якої б вишини і сили вони не були, і, певне, оця беззавітна сміливість і згубила його. Царський уряд за це його карав тюрмою, в якій він сидів

не раз, цілими роками, але не залякав; коли торік північні варвари-большевики, увірвавшись в Київ розстрілювали тисячами невинних людей і коли всі в німому страху мовчки дивились на це, один Єфремов підняв голос і в ряді гнівних статей в „Н[овій] раді” гостро осуджував діяльність большевиків і тим викликав до себе надзвичайну повагу всіх киян, без різниці націй та соціального становища, і так обурих большевиків, що вони, не змігши найти його, розгромили кулеметами редакцію і заборонили друкарні друкувати „Н[ову] раду”. Кажуть, що й тепер він виступав в газеті проти деспотизму і тиранії лівих абсолютистів, і вони розправились з ним в такий спосіб, на який не рішавсь і царський абсолютизм. Але у мене нема ні відповідного спокою, ні сили пера, аби змалювати силу духу незабутнього Сергія Олександровича, в якому уміщалась і ангельська доброта, і героїчна велич духу, простота і шляхетність, талановитість і надзвичайна працьовитість, може тільки десята частина якої зафіксована в його друкованих працях» [28, с. 118–119]. Це був своєрідний «некролог», але написаний завчасно — Сергію Олександровичу судилося ще двадцять років життя.

Юрій Шерех (Шевельов), у 1940-ві рр. приятель Петрова-Домонтовича-Бера, літературний критик, один із засновників Мистецького Українського Руху (МУРУ), у праці «Віктор Петров, як я його бачив» наступним чином відтворив сприйняття його особистості: «Петров був однією з найбільших, якщо не найбільшою інтелектуальною постаттю серед української еміграції, один із дуже небагатьох, хто міг би сказати своє слово в розвитку світової думки», Петров «не був фахівцем з якоїсь однієї дисципліни, а з певного кола проблем, які він вишукував у різних дисциплінах», звертав увагу на його інтелектуальну самотність та свідоме усамітнення в повоєнному еміграційному контексті, нехтіть до поточних політичних сюжетів та скепсис майже щодо всього навколо. Звертаючи увагу на брак громадянської активності Петрова («Де тільки можна було, він дезертирував»), Шевельов зазначав його інтелектуальну небайдужість: «...як типовий інтелігент, інтелігент до глибини душі, до кожного жеста, Петров був з природи постійний і принциповий опозиціонер» [30, с. 830]. Ще один суттєвий штрих до соціопсихологічного образу: «Найменше був Петров народнім трибуном, промовцем чи педагогом. Він був задля цього занадто егоцентричним і ставився до людей... з виразним спокійно-байдужим, навіть дружнім презирством» [30, с. 823]. Зауваження, яке дає можливість зрозуміти відмінність між Петровим та Єфремовим: «Майже всі науковці-українознавці ХІХ ст. йшли від етнографії до науки, до культури. Виховані на традиціях українського села, вони потім ці традиції намагалися науково висвітлити». Петров належав

до покоління, що «йшло від загальнолюдської культури до етнографії» [30, с. 827]. Говорив про «внутрішню єдність усього написаного ним» [30, с. 828], називав його «прообразом науковця майбутнього», який зосереджувався на проблемі, а не на вузькофаховій дисципліні [30, с. 825].

Ю. Шевельов звертав увагу на такий факт: Петров у прозі «бився над подвійним розумінням епохи як історичної тривалості і як періодичної моди і не дійшов до термінологічної ясності в цьому розрізненні» [31, с. 847]. Вірогідно, певної ясності у розв'язанні цієї проблеми він досягнув в історіософічних конструкціях. Наприклад, О. Ясь зауважує, що В. Петров обстоював думку не про періодизацію, а про «градацію епох»; у його візії історія постає як багатощарова, динамічна палітра образів-хронотопів, котрі мають кілька можливих сценаріїв перетворення буття в нову добу з потенційно відмінними обрисами [33, с. 199].

Суттєві штрихи до психологічного портрету Петрова подав його товариш по німецькому періоду буття, історик Б. Крупницький: «В. П. ховав у собі щось, ховав пильно й нікому не хотів зрадити своєї таємниці. Він навіть соромився того прихованого „я“, щоби не побачили в ньому чогось сентиментального, смішного, людського, людяного. В. П. все робив, щоби його не брали „всерйоз“! Щось навіть хамелеонівське було в цьому бажанні не допустити публіку до свого інтимного „я“. Він умів дуже добре і точно аналізувати людей, але рівночасно сам хотів залишитися нерозгаданим, самим для себе» [14, с. 83]. Важливими є згадки про те, що «він узагалі не любив критики й критиків» [14, с. 76], не любив читати лекцій, хоча й вимушений був певний час це робити. «Петров узагалі був байдужий до своїх обов'язків, хоч і виконував їх точно; це був учений, дослідник, а не педагог» [14, с. 81]. Крупницькому Петров запам'ятався як людина сонячна, доброзичлива, життєрадісна, з почуттям гумору й самоіронії, такий, що умів при нагоді бути «душею компанії», але свідомо волів перебувати більше часу на самоті, заглиблюючись у свої думки. Із цих замальовок перед нами постає тип інтровертивної особистості.

Обидва — і Єфремов, і Петров — яскраві інтелектуали, але люди різних світів і різних соціоморальних стандартів, хоча обидва з родини священників. У Петрова дід по матері був ректором Катеринославської духовної семінарії, батько зробив блискучу духовну кар'єру, став єпископом Уманським, у виховання та освіту сина-одинака вкладав всю душу. Дружина рано померла, вплив батька був вирішальним на формування особистості юнака, який виростав і формувався переважно в міському середовищі. Щоб співіснувати з радянським режимом, Віктор Петров мусив рішуче розмежуватися

зі своїм минулим, у певному сенсі «зрадити» прищеплені з дитинства ідеали. У 1930-ті ближчу й дальшу рідню знищила хвиля «червоного терору». Людині з такого середовища було складно адаптуватися до нових умов. Приблизно на початку 1930-х рр. починає співпрацювати з радянськими спецслужбами. У 1938 р. його арештовують, але через кілька тижнів звільняють. «Вочевидь, контакти з НКВД у системі моральних координат українського письменника й інтелектуала можна було оцінити лише як зраду» [1].

Єфремов виріс у багатодітній дружній родині, де головним стрижнем була мати, батько був звичайним приходським священником та ще й «приймаком», дитинство Сергія пройшло серед селянства та чудової природи Київщини. Єфремов умів працювати і в гурті (видавництво «Вік», гурток публіцистів із середовища Української радикальної партії, журнал «Нова громада», газети «Рада» й «Нова Рада»), і осібно. У Петрова більш яскраво виражений індивідуалізм, він вважав за краще працювати усамітно, уникаючи тиску колективу. Умів у разі потреби ховатися за численними масками. Інакше, мабуть, було не вижити у добу катастроф.

Петров у певному сенсі — людина-«хамелеон», Єфремов — людина, що не змінювала своїх переконань на угоду політичній кон'юктурі, виступала завжди публічно, з «відкритим забралом», навіть наражаючись свідомо на небезпеку; це, за висловом О. Лотоцького, «лицар обов'язку за всяких обставин». Назва останньої єфремовської статті, яка стосувалася справ у ВУАН, була вельми показова з цього боку — «Про двох лицарів. Одного під забралом, другого так» (Діло. 1928. 25 липня. Ч. 163).

В. Петров багато в чому є повною йогою протилежністю. Це була людина модерну й в певному сенсі — постмодерну (двоїстість/роздвоєність натури й біографії, вишуканість естетичних смаків, наближеність у сприйнятті світу до філософії екзистенціалізму, відчуття себе в певному сенсі — через володіння багатьма мовами й розуміння різних культурних кодів і контекстів — «громадянином світу», здатність мігрувати та виживати за всяких обставин, неперевершене вміння приховувати свій внутрішній світ...).

Сфера зацікавлень Петрова більш різногалузєва: літературознавство, етнографія, фольклористика, історіософія, археологія, письменницька праця. У Єфремова — літературна критика, історія літератури, публіцистика, видавнича справа.

Спільним для обох було визнання свободи особи й свободи думки найвищою цінністю. Це простежується не тільки в життєвих траєкторіях, а й насамперед у текстах. У 1920-ті рр. для Єфремова — у його потаємному щоденнику, який став одним із доказів його анти-

комунізму у справі СВУ. Обидва не сприйняли більшовизм як систему та спосіб мислення — тільки Єфремов у розквіті творчих сил став жертвою сталінського терору, а Петров був особою, яку та сама «доба спалила й пропекла», але він її всупереч важким обставинам пережив, як пережив на 30 років Єфремова.

Творчий доробок обох був довгий час прихований від нащадків. Доля цієї спадщини в суверенній Україні виявилася різною: Петров нині більш «модний» і популярний, Єфремов — більш «академічний» та інколи трактований як традиційний, архаїчний, консервативний, хоча й блискучий публіцист (це навряд чи можуть заперечити навіть його непримиренні критики). Але насправді — ми лише на порозі осягнення їхньої неповторної й насправді незіставної спадщини.

1. *Агєєва В.* Шлях до Абсолюту. Філософські та літературні пошуки Віктора Домонтовича [Текст] / В. Агєєва // Український тиждень. – 2019. – № 42 (622). – С. 54–58.
2. *Агєєва В.* Домонтович і його маски: німецький офіцер, агент КДБ і рятувальник караїмів [Електронний ресурс] / В. Агєєва // BBC. News Україна. – 10 жовтня 2019 р. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49965256> – (Назва з екрана).
3. *Агєєва В. П.* Поетика парадоксу: інтелектуальна проза Віктора-Петрова-Домонтовича [Текст] : монографія / Віра Агєєва. – Київ : Факт, 2006. – 429 с.
4. *Бойко Ю.* Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова [Текст] / Юрій Бойко // Сучасність. – 1976. – № 10. – С. 33–51.
5. *Болабольшенко А.* Сергій Єфремов. Шлях на Голгофу [Текст] / Анатолій Болабольшенко // За рік 1912-й. Під обухом : Більшовики в Києві / С. Єфремов. – Київ : Орія, 1993. – С. 5–12. – (Спадок).
6. *Брюховецький В.* Знедійснення дійсності, або Via Dolorosa навспак [Текст] / В'ячеслав Брюховецький // Віктор Петров : верхи долі — верхи і долі / В'ячеслав Брюховецький ; гол. ред. Ю. Олійник. – Київ : Темпора, 2013. – С. 20–105.
7. *Дорошенко В.* Нова історія української літератури [Текст] / В. Дорошенко // Літературно-науковий вістник. – 1911. – Т. 56. – С. 473–509.
8. *Дроздовський Д.* Нестерпна легкість «парадокса» [Текст] / Дмитро Дроздовський // Всесвіт. – 2008. – № 3–4. – С. 157–164. – Рец. на кн.: *Агєєва В. П.* Поетика парадокса: інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. – Київ : Факт, 2006. – 429 с.
9. *Дубин Б.* Поколение: социальные границы понятия [Текст] / Борис Дубин // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2002. – № 2. – С. 11–15.
10. *Єфремов С.* Щоденники. 1923–1929 [Текст] / Сергій Єфремов. – Київ : Газета «Рада», 1997. – 848 с. – (Серія «Мемуари»).
11. *Іваницька С. Г.* Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець ХІХ ст. – 1920 рік) [Текст] : монографія / Світлана Іваницька ; [наук. ред. Турченко Ф. Г.]. – Херсон : Гельветика, 2018. – 595 с.

12. *Каспэ И. М.* Искусство отсутствовать: Незамеченное поколение русской литературы [Текст] : монография / И. М. Каспэ. – М. : Новое литературное обозрение, 2005. – 192 с.
13. *Крупа П.* Малування творчості Віктора Петрова-Домонтовича: огляд конференції у Кракові [Електронний ресурс] / Павло Крупа, Катажина Глінянович // Україна модерна. – 04.09.2019. – Режим доступу: <http://ua-moderna.com/event/mapping-petrov-domontovych> – (Назва з екрана).
14. *Крупницький Б.* Зі спогадів історика [Текст] / Борис Крупницький ; упоряд. Дмитро Гордієнко ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2017. – 142 с.
15. *Нора П.* Поколение как место памяти [Текст] / П. Нора ; пер. Г. Дашевского // Новое литературное обозрение. – 1998. – № 2 (30). – С. 48–72.
16. *Ортега-и-Гассет Х.* Вокруг Галилея [Текст] // Избранные труды / Хосе Ортега-и-Гассет ; пер. с исп. ; сост., предисл. и общ. ред. А. М. Руткевича. – М. : Весь Мир, 1997. – С. 233–402.
17. *Петров В.* Микола Зеров та Іван Франко (До історії історико-літературних взаємовідносин [Текст] / Віктор Петров // Розвідки. Т. 2 / Віктор Петров ; упоряд., передм. та прим. В. Брюховецький. – Київ : Темпора, 2013. – С. 781–799.
18. *Петров В.* Проблеми літературознавства за останнє 25-ліття (1920–1945) [Текст] / Віктор Петров // Розвідки. Т. 2 / Віктор Петров ; упоряд., передм. та прим. В. Брюховецький. – Київ : Темпора, 2013. – С. 800–809.
19. *Петров В.* Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства (З приводу книги П. Зайцева «Життя Тараса Шевченка», Львів, 1939) [Текст] / Віктор Петров // Розвідки. Т. 2 / Віктор Петров ; упоряд., передм. та прим. В. Брюховецький. – Київ : Темпора, 2013. – С. 749–770.
20. *Петров В.* Українська інтелігенція — жертва большевицького терору [Текст] / Віктор Петров // Розвідки. Т. 2 / Віктор Петров ; упоряд., передм. та прим. В. Брюховецький. – Київ : Темпора, 2013. – С. 625–654.
21. *Портнов А.* Віктор Петров і його критики [Текст] / А. Портнов // Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття / А. Портнов. – Київ : Критика, 2011. – С. 143–181.
22. Пьер Нора: «Историки поняли, что законы — очень опасная вещь» [Электронный ресурс] / Пьер Нора ; вопросы задавала Александра Лозинская // Уроки истории. ХХ век. – Режим доступа: <https://urokiistorii.ru/article/1049> – (Название с экрана) (Интервью записано 31 января 2010 г. в офисе общества «Мемориал»).
23. *Родигина Н. Н.* Поколенческое измерение социокультурной истории России XIX в.: преемственность и разрывы [Текст] / Н. Н. Родигина, Т. А. Сабурова // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М. : ИВИ РАН, 2011. – Вып. 34. – С. 138–157.
24. *Рубчак Б.* Літературна критика Сергія Єфремова [Текст] / Богдан Рубчак // 125 років кийської академічної традиції, 1861–1986. – Нью-Йорк : УВАН, 1993. – С. 443–516.
25. *Савельева И. М.* Смена поколений [Текст] / И. М. Савельева, А. В. Полетаев // История и время / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – М. : Языки русской культуры, 1997. – С. 360–371.
26. *Соловей Е.* На шляху до синтезу [Текст] / Елеонора Соловей // Літературно-критичні статті / С. Єфремов. – Київ : Дніпро, 1993. – С. 5–13.

27. Соловей Е. Сергій Єфремов: доля і спадщина [Текст] / Елеонора Соловей // Вибране: Статті, наук. розвідки, монографії / С. Єфремов. – Київ : Наукова думка, 2002. – С. 5–16.
28. Чикаленко Є. Х. Шоденник, 1919–1920 [Текст] / Є. Х. Чикаленко ; за ред. В. Верстюка та М. Антоновича. – Київ ; Нью-Йорк : Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – 640 с.
29. Шанин Т. История поколений и поколенческая история России [Текст] // Человек. Сообщество. Управление. – 2005. – № 3. – С. 6–25.
30. Шевельов Ю. Віктор Петров, як я його бачив [Текст] / Юрій Шевельов // Вибрані твори. Т. 2 / Юрій Шевельов. – Київ : КМА, 2009. – С. 822–832.
31. Шевельов Ю. Шостий у гроні. В. Домонтович в історії української прози [Текст] / Юрій Шевельов // Вибрані твори. Т. 2 / Юрій Шевельов. – Київ : КМА, 2009. – С. 833–878.
32. Шумило Н. М. Сергій Єфремов: до питання методології [Текст] / Н. М. Шумило // Актуальна література і проблеми освіти : зб. наук. пр. – Херсон, 2010. – С. 3–12.
33. Ясь О. В. [Вступна стаття до:] Петров В. П. Наш час, як він є (З приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини»...) [Текст] / О. В. Ясь // Український історичний журнал. – 2015. – № 3. – С. 194–198.

REFERENCES

1. Aheieva, V. (2019). Viktor Domontovych. Shliakh do absoliutu [Viktor Domontovich. The path to the absolute]. In *Ukrainskyi Tyzhden*, 42(622), 54–58. [In Ukrainian].
2. Aheieva, V. (2019, October 10). Domontovych i yoho masky: nimetskyi ofitser, ahent KDB i riativnyk karaimiv [Domontovich and his masks: German officer, KGB agent and Karaite rescuer]. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49965256> [In Ukrainian].
3. Aheieva, V. P. (2006). *Poetyka paradoksu: intelektualna proza Viktora-Petrova-Domontovycha* [Poetics of paradox: intellectual prose of Victor Petrov-Domontovich]. Kyiv, Ukraine: Fakt. [In Ukrainian].
4. Boiko, Yu. (1976). Literaturoznavcha ta literaturno-krytychna metodolohiia Serhii Yefremova [Literary Criticism and Literature-Critical Methodology of Sergey Yefremov]. In *Suchasnist*, 10, 33–51. [In Ukrainian].
5. Bolabolchenko, A. (1993). Serhii Yefremov. Shliakh na Holhofu [Sergey Yefremov. The way to Calvary]. In S. Yefremov. *Za rik 1912-y. Pid obukhom: Bilshovyky v Kyievi* [For the period of the year 1912. Under the ax: The Bolsheviks in Kiev] (pp. 5–12). Kyiv, Ukraine: Orii. [In Ukrainian].
6. Briukhovetskyi, V. (2013). Znediisnennia diisnosity, abo Via Dolorosa navspak [Rejection of reality, or Via Dolorosa on the contrary]. In V. Briukhovetskyi. *Viktor Petrov: verkhy doli – vérkhy i doli* [Victor Petrov: tops of fate – ups and downs] (Yu. Oliinyk, Ed., pp. 20–105). Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
7. Doroshenko, V. (1911). Nova istoriia ukrainskoi literatury [A New History of Ukrainian Literature]. In *Literaturno-Naukovyi Vistnyk*, 56, 473–509. [In Ukrainian].
8. Drozdovskiy, D. (2008). Nesterpna lehkest “paradoksu” [The unbearable ease of “paradox”] [Review of the book: Aheieva, V. P. (2006). *Poetyka paradoksu: intelektualna proza Viktora-Petrova-Domontovycha* [Poetics of paradox: intellectual prose of Victor-Petrov-Domontovich]. Kyiv, Ukraine: Fakt]. In *Vsesvit*, 3–4, 157–164. [In Ukrainian].

9. Dubin, B. (2002). Pokolenie: sotcialnye granitsy poniatia [Generation: Sociological boundaries of the concept]. In *Monitoring Obshchestvennogo Mneniia: Ekonomicheskie i Sotcialnye Peremeny*, 2, 11-15. [In Russian].
10. Yefremov, S. (1997). *Shchodennyky. 1923-1929* [Diaries. 1923-1929]. Kyiv, Ukraine: Hazeta "Rada". [In Ukrainian].
11. Ivanytska, S. (2018). *Publitsystychna spadshchyna Serhiia Yefremova v konteksti suspilnykh transformatsii: istoryko-biohrafichni aspekty (kinets 19 st. – 1920 rik)* [Sergiy Yefremov's journalistic legacy in the context of social transformations: historical and biographical aspects (end of 19 century – 1920)] (F. G. Turchenko, Ed.). Kherson, Ukraine: Helvetyka. [In Ukrainian].
12. Kaspe, I. M. (2005). *Iskusstvo otsutstvovat: Nezamechenoe pokolenie ruskoj literatury*. [The art of being absent: an unnoticed generation of Russian Literature]. Moscow, Russia: Novoe literaturnoe obozrenie. [In Russian].
13. Krupa, P., & Glinianovych, K. (2019, September 4). Mapuvannia tvorchosty Viktora Petrova-Domontovycha: ohliad konferentsii u Krakovi [Mapping the work of Victor Petrov-Domontovych: review conference in Krakow]. Retrieved from <http://uamoderna.com/event/mapping-petrov-domontovykh> [In Ukrainian].
14. Krupnytskyi, B. (2017). *Zi spohadiv istoryka* [From the memories of the historian] (D. Hordiienko, Comp.). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
15. Nora, P. (1998). Pokolenie kak mesto pamiaty [Generation as a place of memory] (G. Dashevskii, Trans.). In *Novoe Literaturnoe Obozrenie*, 2(30), 48-72. [In Russian].
16. Ortega-i-Gasset, Kh. (1997). Vokrug Galileia [Around Galileo]. In Kh. Ortega-i-Gasset. *Izbrannye trudy* [Selected Works] (A. M. Rutkevich, Trans., Comp. & Ed., pp. 233-402). Moscow, Russia: Ves Mir. [In Russian].
17. Petrov, V. (2013). Mykola Zerov ta Ivan Franko (Do istorii istoryko-literaturnykh vzaiemovidnosyn) [Mykola Zerov and Ivan Franko (Towards a history of historical-literary relationships)]. In V. Petrov. *Rozvidky* [Studios] (V. Briukhovetskyi, Comp., Vol. 2, pp. 781-799). Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
18. Petrov, V. (2013). Problemy literaturoznavstva za ostannie 25-littia (1920-1945) [Problems of literary studies in the last 25 years (1920-1945)]. In V. Petrov. *Rozvidky* [Studios] (V. Briukhovetskyi, Comp., Vol. 2, pp. 800-809). Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
19. Petrov, V. (2013). Providni etapy rozvytku suchasnoho shevchenkoznavstva (Z pryvodu knyhy P. Zaitseva "Zhyttia Tarasa Shevchenka", Lviv, 1939) [Leading stages of development of modern Shevchenko studies (Concerning P. Zaitsev's book "The Life of Taras Shevchenko", Lviv, 1939)]. In V. Petrov. *Rozvidky* [Studios] (V. Briukhovetskyi, Comp., Vol. 2, pp. 749-770). Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
20. Petrov, V. (2013). Ukrainaska intelihentsiia – zhertva bolshevytskoho teroru [Ukrainian intelligentsia as victim of Bolshevik terror]. In V. Petrov. *Rozvidky* [Studios] (V. Briukhovetskyi, Comp., Vol. 2, pp. 625-654). Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
21. Portnov, A. (2011). Viktor Petrov i yoho krytyky [Victor Petrov and his critics]. In A. Portnov. *Istorii istorykiv. Oblychchia y obrazy ukrainskoj istoriografii 20 stolittia* [The stories of historians. Faces and images of Ukrainian historiography of the 20 century] (pp. 143-181). Kyiv, Ukraine: Krytyka. [In Ukrainian].
22. Nora P. (2010, January 31). "Istoriki poniali, chto zakony – ochen opasnaia veshch" ["Historians understand that laws are a very dangerous thing"]. Interview by A. Lozinskaia. Retrieved from <http://urokiistorii.ru/article/1049> [In Russian].
23. Rodigina N. N., & Saburova T. A. (2011). Pokolencheskoe izmerenie sotciokulturnoi istorii Rossii 19 v.: preemstvennost i razryvy [Generational di-

- mension of socio-cultural history of 19th-century Russia: continuity and breaks]. In *Dialog so Vremenem. Almanakh Intellekтуalnoi Istorii*, 34, 138-157. [In Russian].
24. Rubchak, B. (1993). Literaturna krytyka Serhiia Yefremova [Literary criticism of Sergey Yefremov]. In *125 rokiv kyivskoi akademichnoi tradytsii, 1861–1986* [125 years of the Kiev academic tradition, 1861–1986] (pp. 443-516). New York, NY: UVAN. [In Ukrainian].
  25. Saveleva, I. M., & Poletaev, A. V. (1997). Smena pokolenii [Generation change]. In I. M. Saveleva, A. V. Poletaev. *Istoriia i vremena* [History and time] (pp. 360-371). Moscow, Russia: Iazyki russkoi kultury. [In Russian].
  26. Solovei, E. (1993). Na shliakhu do syntezu [Towards synthesis]. In S. Yefremov. *Literaturno-krytychni statii* [Literary-critical articles] (pp. 5-13). Kyiv, Ukraine: Dnipro. [In Ukrainian].
  27. Solovei, E. (2002). Serhiy Yefremov: dolya i spadshchyna. [Sergey Efremov: the fate and legacy]. In S. Yefremov. *Vybrane: Statii, nauk. rozvidky, monohrafi* [Favorites: Articles, research, monographs] (pp. 5-16). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
  28. Chykalenko, Ye. Kh. (2005). *Shchodennyk, 1919–1920* [Diary, 1919–1920] (V Verstiuk, M. Antonovych, Eds.). Kyiv, Ukraine; New York, NY: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [In Ukrainian].
  29. Shanin, T. (2005). Istoriia pokolenii i pokolencheskaia istoriia Rossii [Generation history and generation history of Russia]. In *Chelovek. Soobshhestvo. Upravlenie*, 3, 6-25. [In Russian].
  30. Shevelov, Yu. (2009). Viktor Petrov, yak ya yoho bachyv [Viktor Petrov, as I saw him]. In Yu. Shevelov. *Vybrani tvory* [Selected works] (Vol. 2, pp. 822-832). Kyiv, Ukraine: KMA. [In Ukrainian].
  31. Shevelov, Yu. (2009). Shostyi u hroni. V. Domontovych v istorii ukrainskoi prozy [Sixth in the constellation. V. Domontovich in the history of Ukrainian prose]. In Yu. Shevelov. *Vybrani tvory* [Selected works] (Vol. 2, pp. 833-878). Kyiv, Ukraine: KMA. [In Ukrainian].
  32. Shumylo, N. M. (2010). Serhii Yefremov: do pytannia metodolohii [Sergey Yefremov: to question of methodology]. In *Aktualna literatura i problemy osvity* (pp. 3-12). Kherson, Ukraine. [In Ukrainian].
  33. Yas, O. (2015). V. P. Petrov. Nash chas, yak vin ye (Z pryvodu statii Normana Kaznsa “Nesuchasnist suchasnoi liudyny”...) [V. P. Petrov. Our time as it is (About Norman Cousins’s article “The Non-Modernity of the Modern Man”...)] [Foreword]. In *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 3, 194-198. [In Ukrainian].

Стаття надійшла 21.11.2019 р.

IVANYTSKA Svitlana, Doctor of History, Professor, Head of the Department of Law and Social and Humanitarian Disciplines of Zaporizhzhya Institute of Economics and Information Technologies (Zaporizhzhia, Ukraine).

Serhiy Yefremov and Viktor Petrov: the difference of aesthetic preferences or conflict of generations?

The purpose of the article is to compare the models of life and the value system of Serhiy Yefremov and Viktor Petrov in the context of the “theory of generations”. Drawing on the historiographical and literary heritage of specialists, using as different sources, such as diaries, memoirs and journalism, the author tries to outline the socio-psychological portrait of both the two prominent intellectuals, to clarify the fixation of their images in the memory of contemporaries, find out the reception of their work by successors. The attitude of V. Petrov to the “History

of Ukrainian Writing” by S. Yefremov’s interpretation of T. Shevchenko’s creativity and the evaluation of “The Liberation Union of Ukraine” case are highlighted. Identifying the significant differences between the two intellectuals, the author concludes that the recognition of individual freedom and freedom of thought as the highest value was common to both. It is evident not only in life trajectories, but above all in texts. In the 1920s, Yefremov expressed consistent anti-communism in his secret diary, which became one of the evidences in the case of the “Union of Liberation of Ukraine”. Both did not accept Bolshevism as a system and way of thinking – only in the heyday of creative forces Yefremov fell like a victim of Stalin’s terror, Petrov was a person who had been burned by the same day, but he had survived in difficult circumstances.

Key words: Serhiy Yefremov, Victor Petrov, generation, modernism, populism, journalism.

ІВАНІЦЬКА Светлана Григорьевна, доктор исторических наук, профессор, заведующая кафедрой права и социально-гуманитарных дисциплин Запорожского института экономики и информационных технологий (Запорожье, Украина).

Сергей Ефремов и Виктор Петров: различие эстетических пристрастий или конфликт поколений?

Целью статьи является сравнительная характеристика моделей жизни и системы ценностей Сергея Ефремова и Виктора Петрова в контексте «теории поколений». Опираясь на историографические и литературоведческие исследования, используя в качестве источников дневники, мемуары и публицистику, автор стремится воссоздать социопсихологический облик двух выдающихся интеллектуалов, реконструировать фиксацию их образов в памяти современников, показать факты рецепции их наследия. Анализируется трактовка В. Петровым «Истории украинской литературы» С. Ефремова, различия в понимании творчества Т. Шевченко, позиция по отношению к процессу СВУ. Определяя существенную разницу между двумя интеллектуалами, автор делает вывод, что признание свободы личности и мысли — наивысшая ценность обоих. Это очевидно не только из жизненных траекторий, но прежде всего из написанных ими текстов. В 1920-е гг. Ефремов в своем тайном дневнике выказал последовательный антикоммунизм, что стало одним из доказательств в системе обвинений по сфабрикованному делу СВУ. Оба ученых не приняли большевизм как систему и способ мышления, но по-разному пережили эту тяжелую эпоху.

Ключевые слова: Сергей Ефремов, Виктор Петров, поколение, модернизм, народничество, публицистика.